

Кримінальний процес

УДК 343.13:343.8:342.7

Бабаєва Олександра Володимирівна

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінальної юстиції*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Бабаева Александра Владимировна

*кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры уголовной юстиции*

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

Babaieva Oleksandra

*PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Criminal Justice*

Yaroslav Mudryi National Law University

ORCID: 0000-0001-5427-1955

Верхогляд-Герасименко Олена Володимирівна

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінальної юстиції*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Верхогляд-Герасименко Елена Владимировна

*кандидат юридических наук,
ассистент кафедры уголовной юстиции*

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

Verkhohliad-Herasymenko Olena

PhD in Law, Assistant of the Department of Criminal Justice

Yaroslav Mudryi National Law University

ORCID: 0000-0003-3461-0483

Повзик Євген Вікторович

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінальної юстиції*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Повзык Евгений Викторович

*кандидат юридических наук,
ассистент кафедры уголовной юстиции*

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

Povzyk Yevhen

PhD in Law, Assistant of the Department of Criminal Justice

Yaroslav Mudryi National Law University

ORCID: 0000-0002-5261-0973

**ЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРИЙНЯТТЯ СЛІДЧИМ
СУДДЕЮ, СУДОМ РІШЕННЯ ПРО ПРИМУСОВЕ ГОДУВАННЯ
ЗАСУДЖЕНИХ ТА ОСІБ, ЯКІ ТРИМАЮТЬСЯ ПІД ВАРТОЮ
ETHICAL AND LEGAL ASPECTS OF ACCEPTANCE OF DECISIONS
BY THE INVESTIGATING JUDGE AND COURT ON FORCED
FEEDING OF CONVICTS AND PERSONS KEPT IN CUSTODY**

Анотація. В статті розглянуті етичні та правові питання прийняття слідчим суддею, судом рішення про примусове годування засудженого та особи, яка тримається під вартою. Зазначається, що з огляду на те, що судові рішення про примусове годування засуджених, або осіб, які тримаються під вартою пов'язано із медичним втручанням, його прийняття та виконання знаходиться не тільки у площині права, а й юридичної та медичної етики. У статті здійснюється спроба одночасного виокремлення та аналізу міжнародних етичних, медичних та правових норм і принципів, а також правових позицій ЄСПЛ з питань

примусового годування засудженого, або особи, яка тримається під вартою. Проаналізовано критерії відповідності примусового годування вимогам статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а саме: встановлення медичної необхідності процедури примусового годування, дотримання процедурних гарантій та способ здійснення процедури не має перевищувати стандарт мінімального рівня жорстокості встановленого у практиці Суду. Зроблено висновок, що міжнародні медичні асоціації визнають примусове годування людини, яка прямо та свідомо відмовилася від їжі, невиправданим за певними виключеннями: наприклад, якщо пацієнт вже не може самостійно приймати рішення й при цьому, не залишив жодних інструкцій на цей випадок. З огляду на те, що Україна входить до переліку держав, у яких примусове годування особи, свободу якої обмежено, дозволяється на законодавчому рівні, необхідно розроблення та затвердження порядку проведення примусового годування у випадку задоволення клопотання судом. Здійснено аналіз вітчизняної судової практики з питання застосування примусового годування засудженого, або особи яка тримається під вартою. Зроблено висновок про те, що переважна більшість відповідних клопотань (подань) задовольняється судами. При цьому, як правило, суди у таких рішеннях не оцінюють необхідність примусового годування відповідно до критеріїв Європейського суду з прав людини, а лише обмежуються вказівкою на те, що відповідно до практики Суду таке годування не вважається поводженням, що принижує людську гідність. Звернуто увагу на те, що чинне законодавство України визначає процесуальний порядок примусового годування виключно стосовно засудженого. Якщо ж підозрюваний чи обвинувачений, який тримається під вартою, відмовляється від прийому їжі протягом тривалого часу, що, у свою чергу, створює очевидну загрозу його життю, то в такому разі

правовий механізм застосування до нього примусового годування відсутній.

Ключові слова: професійна компетентність судді, етично-правові аспекти судового рішення, оголошення голодування, примусове годування, кримінальне провадження, права людини.

Анотація. В статье рассмотрены этические и правовые вопросы принятия следственным судьей, судом решения о принудительном кормлении осужденного и лица, содержащегося под стражей. Отмечается, что, учитывая, что судебное решение о принудительном кормлении осужденных или лиц, содержащихся под стражей связано с медицинским вмешательством, его принятие и исполнение находится не только в плоскости права, но и юридической и медицинской этике. В статье осуществляется попытка одновременного выделения и анализа международных этических, медицинских и правовых норм и принципов, а также правовых позиций ЕСПЧ по принудительному кормлению осужденного или лица, содержащегося под стражей. Проанализированы критерии соответствия принудительного кормления требованиям статьи 3 Конвенции о защите прав человека и основных свобод, а именно: установление медицинской необходимости процедуры принудительного кормления, соблюдение процедурных гарантий и способ осуществления процедуры не должен превышать стандарт минимального уровня жестокости, установленного в практике Суда. Сделан вывод, что международные медицинские ассоциации признают принудительное кормление человека, прямо и сознательно отказавшегося от еды, неоправданным, но с определенными исключениями: например, если пациент уже не может самостоятельно принимать решения и при этом, не оставил никаких инструкций на этот случай. Учитывая, что Украина входит в перечень государств, в которых принудительное кормление лица,

свобода которого ограничена, разрешается на законодательном уровне, необходимо разработка и утверждение порядка проведения принудительного кормления в случае удовлетворения ходатайства судом. Осуществлен анализ отечественной судебной практики по вопросу применения принудительного кормления осужденного или лица содержащегося под стражей. Сделан вывод о том, что подавляющее большинство соответствующих ходатайств (представлений) удовлетворяется судами. При этом, как правило, судьи в таких решениях не оценивают необходимость принудительного кормления в соответствии с критериями Европейского суда по правам человека, а лишь ограничиваются указанием на то, что согласно практике Суда такое кормление не считается унижающим человеческое достоинство поведением. Обращено внимание, что действующее законодательство Украины определяет процессуальный порядок принудительного кормления исключительно в отношении осужденного. Если же подозреваемый или обвиняемый, содержащийся под стражей, отказывается от приема пищи в течение длительного времени, что, в свою очередь, создает очевидную угрозу его жизни, то в таком случае правовой механизм применения к нему принудительного кормления отсутствует.

Ключевые слова: *профессиональная компетентность судьи, нравственно-правовые аспекты судебного решения, объявления голодовки, принудительное кормление, уголовное производство, права человека.*

Summary. *The article deals with the ethical and legal issues of decision-making by the investigating judge and the court on the forced feeding of a convict and a person in custody. It is noted that given that the court decision on forced feeding of convicts or persons in custody is related to medical intervention, its adoption and implementation is not only in the realm of law, but also of legal and medical ethics. The article attempts to simultaneously highlight*

and analyze international ethical, medical and legal norms and principles, as well as the legal positions of the ECtHR on the issue of forced feeding of a convicted person or a person in custody. The criteria for compliance of forced feeding with the requirements of Article 3 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms were analyzed, namely: establishing the medical necessity of the forced feeding procedure, compliance with procedural guarantees and the method of carrying out the procedure should not exceed the standard of the minimum level of cruelty established in the practice of the Court. It was concluded that international medical associations recognize the forced feeding of a person who directly and deliberately refused food as unjustified with certain exceptions: for example, if the patient is no longer able to make decisions on his own and, at the same time, has not left any instructions for this case. Given the fact that Ukraine belongs to the list of states in which forced feeding of a person whose freedom is restricted is allowed at the legislative level, it is necessary to develop and approve the procedure for carrying out forced feeding in the event that the petition is granted by the court. An analysis of domestic judicial practice on the issue of force-feeding a convict or a person in custody was carried out. It was concluded that the vast majority of relevant petitions (submissions) are satisfied by the courts. At the same time, as a rule, courts in such decisions do not assess the necessity of forced feeding in accordance with the criteria of the European Court of Human Rights, but limit themselves to indicating that, according to the practice of the Court, such feeding is not considered treatment that degrades human dignity. Attention is drawn to the fact that the current legislation of Ukraine defines the procedural procedure for forced feeding exclusively in relation to the convicted. If a suspect or accused in custody refuses to eat for a long time, which, in turn, creates an obvious threat to his life, then in this case there is no legal mechanism for applying forced feeding to him.

Key words: *professional competence of a judge, ethical and legal aspects of a court decision, announcement of a hunger strike, forced feeding, criminal proceedings, human rights.*

Постановка проблеми. Компетентність судді є загальною етичною вимогою, про що свідчить її нормативне регулювання у Конституції України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів», Законі України «Про державну службу», Бангалорських принципах поведінки суддів тощо. Одним з показників професійної компетентності суддів, відповідно до «Порядку та методології кваліфікаційного оцінювання суддів», затвердженого рішенням Ради суддів України № 14 від 11.12.2005 р., є знання права, що означає рівень правових знань, знання та застосування міжнародно-правових актів, конвенцій тощо [1]. Таким чином, професійна компетентність судді є необхідною умовою для виконання ним своїх обов'язків під час здійснення правосуддя та прийняття законних і обґрунтованих рішень. Так, відповідні знання необхідні судді, й під час вирішення питання щодо прийняття рішення про примусове годування особи, свобода якої обмежена в рамках кримінального провадження. З огляду на те, що рішення слідчого суді, суду про примусове годування засуджених, або осіб, які тримаються під вартою пов'язано із медичним втручанням, його прийняття та виконання знаходиться не тільки у площині права, а й юридичної та медичної етики.

Слід зазначити, що на сьогодні існує прогалина у національному законодавстві щодо регулювання окресленого питання, разом з тим, примусове годування особи, свободу якої обмежено, визнається актом, що суперечить медичним етичним нормам та автономії особи (пацієнта) Міжнародним червоним хрестом, Всесвітньою медичною асоціацією, національними медичними організаціями, але відповідає Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), за умови

відповідності критеріям, сформульованим у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) , що створює загрозу у забезпеченні дотримання прав і свобод людини в реалізації політики примусового годування особи. Таким чином, дотримання прав засуджених, а також осіб, які тримаються під вартою та оголосили про голодування, на практиці породжує низку проблем, які потребують наукового осмислення з метою напрацювання пропозицій, спрямованих на удосконалення його нормативного регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання примусового годування осіб, свободу яких обмежено, є предметом дослідження широкого кола зарубіжних вчених, зокрема Шимона Гліка [25], Майкла Вайнгартена [26], Джамала Барнса [27], Бернадета Грегорі [28], Яна Міллера [29] та багатьох інших, втім залишається без належної наукової уваги на національному рівні, що зумовлює необхідність його ґрунтовного дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є вирішення питання щодо відповідності судового рішення про примусове годування засудженого та особи, яка тримається під вартою, етичним та правим стандартам на основі виокремлення та аналізу міжнародних норм та принципів, а також правових позицій ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх років досить гостро постають, питання: законності, медичної етики та клінічної необхідності примусового годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою; автономії особи (пацієнта); забезпечення вчасного належного медичного лікування осіб, які оголосили голодування; особливості та алгоритм надання медичної допомоги, а також її якості в умовах голодування засудженої, або особи, яка знаходиться під вартою тощо.

Так, стаття 3 Конвенції закріплює, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність,

поводженню або покаранню [2]. Схоже за змістом положення закріплено також у статті 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – Пакт), яке передбачає, що нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам. Вказані положення набувають особливого значення саме у сфері кримінального судочинства, де права та свободи особи зазнають суттєвого обмеження. Так, в статті 10 Пакту зазначено, що всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивій людській особі. З метою забезпечення вказаних норм, актуальними є питання: законності та медичної етики примусового годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою; клінічної необхідності примусового годування засуджених, або осіб, які перебувають під вартою; забезпечення належного медичного лікування осіб, які оголосили голодовку; обов'язків лікарів та алгоритм надання медичної допомоги, а також її якості в умовах голодування засудженої, або особи, яка знаходиться під вартою та оголосила голодування. В деяких країнах світу (зокрема, Ізраїль, Німеччина, Росія, Україна, Франція тощо) примусове годування осіб, які позбавлені свободи або передбачається на законодавчому рівні, або допускається через нормативну неврегульованість зазначеного питання, що створює загрозу у порушенні статей 7 та 10 Пакту [3].

В умовах гуманізації кримінального правосуддя особливого значення набувають обов'язки держави щодо дотримання прав та свобод людини і громадянина, особливо в умовах його повної залежності від держави, під час обмеження свободи, а саме – тримання особи під вартою або відбування покарання. Проблематика примусового годування для підтримання життя або позиція лікаря, який дозволяє пацієнту голодувати, виходить далеко межі медицини та має дуже глибокий моральний,

етичний, релігійний та правовий зміст, який пов'язаний як з очікуванням медичної допомоги, так і з правом автономії особи. Проте, в роботі мова йтиме виключно про етично-правовий аспект зазначеного питання.

Практика ЄСПЛ. Питання оголошення голодування та примусового годування осіб позбавлених свободи, неодноразово ставали предметом розгляду ЄСПЛ, зокрема, у справах: *Horoz v. Turkey* – щодо смерті засудженого після голодування, *Ilaşcu and Others v. Republic of Moldova and Russia*, *Rodic and Others v. Bosnia and Herzegovina* – щодо вказівок Суду відносно тимчасових заходів (Правило 39 Регламенту Суду) для припинення голодування, *Karabet and Others v. Ukraine*, *Leyla Alp and Others v. Turkey* – щодо масових голодувань із застосуванням сили з боку влади, *Nevmerzhitsky v. Ukraine*, *Panjikidze and Others v. Georgia*, *Ozgul v. Turkey*, *Ciorap v. Republic of Moldova*, *Rappaz v. Switzerland*, *X. v. Germany* - щодо примусового годування осіб позбавлених свободи [4]. Так, у своїй практиці щодо розгляду скарг на порушення ст. 3 Конвенції в цьому аспекті ЄСПЛ, зокрема, зазначає, що примусове годування, за загальним правилом, не може вважатися нелюдським або таким, що принижує гідність поводженням, якщо воно обумовлене медичною необхідністю та спрямоване на врятування життя особи, що відмовляється вживати їжу. Тому держава в особі уповноважених органів має переконатися у наявності такої медичної необхідності та дотримуватися встановлених процесуальних гарантій при примусовому годуванні. Ключовим у цьому питанні має бути визначення державою способу, в який особу піддано примусовому годуванню, який не має перевищувати стандарт мінімального рівня жорстокості встановленого у практиці Суду. Ці три критерії є усталеними при вирішенні подібних категорій справ.

У своєму рішенні по справі «Чорап проти Молдови» ЄСПЛ зазначив, що для встановлення відповідності примусового годування вимогам статті 3 Конвенції має бути встановлено: 1) Медична необхідність процедури

примусового годування має бути належним чином встановлена; 2) Процедурні гарантії мають бути дотримані; 3) Спосіб здійснення процедури має не виходити за межі неминучого рівня суворості. У цьому рішенні Суд констатував недотримання усіх трьох вище вказаних критеріїв, зазначивши наступне: 1) заявник раніше оголошував голодування, проте не піддавався примусовому годуванню, і не вважалося, що його життю загрожує небезпека. Йому було двічі призначено покарання у виді переведення до камери одиночного ув'язнення на 10 днів, і це дозволяє припустити, що примусове годування не було направлено на захист його життя, і більш імовірно, що воно мало на меті перешкодити подальшим протестам з його боку. У позиції держави-відповідача вбачається ряд невідповідностей. Наприклад, хоча стан заявника вважався настільки серйозним, що вимагало примусового годування, він, тим не менш, залучався для участі в судових засіданнях і вважався здатним продовжувати голодування. Немає відомостей про те, що до призначення примусового годування були проведені медичні аналізи. Черговий лікар систематично оцінював його стан як "відносно задовільний" або навіть як "задовільний". Таким чином, були відсутні медичні дані про те, що життю або здоров'ю заявника загрожує серйозна небезпека, і є достатні підстави вважати, що примусове годування фактично мало на меті перешкодити заявникові в продовженні акцій протесту; 2) основні процесуальні гарантії, передбачені національним законодавством, такі як встановлення підстав для призначення і припинення примусового годування і визначення складу і кількості їжі, не дотримувалися; 3) Суд здивований способом здійснення примусового годування, включаючи не виправдане обов'язкове застосування кайданків, незалежно від того, чи був супротив, і заподіяння сильного болю металевими інструментами для змушення тримати рот відкритим і витягувати язик назовні. Менш турбуючі процедури,

наприклад, внутрішньовенні вливання, не застосовувалися, незважаючи на ясно виражену вимогу заявника [5].

Досліджуючи критерії відповідності примусового годування вимогам ст.3 Конвенції, слід наголосити на тому, що така відповідність може бути встановлена лише при дотриманні усіх трьох вище вказаних критеріїв. У цьому питанні показовим є відоме рішення у справі «Невмержицький проти України». Так, у період між 1997 і 2000 рр. Євген Невмержицький провів 2 роки і 10 місяців під вартою у попередньому ув'язненні. У слідчому ізоляторі він отримав різні шкірні захворювання, стан його здоров'я значно погіршився. Термін його тримання під вартою було продовжено 5 разів, клопотання про звільнення відхилялися, незважаючи на те, що максимальний термін утримання під вартою, передбачений законом, минув. У період тримання під вартою Є. Невмержицький кілька разів оголошував голодування і піддавався примусовому годуванню. ЄСПЛ встановив у цьому порушення ст. 3 Конвенції та зазначив наступне: «Суд робить висновок, що Уряд не продемонстрував, що для примусового годування заявника існувала «медична необхідність», встановлена національними органами. Тому можна припустити, що примусове годування було свавіллям. При застосуванні примусового годування заявника проти його волі, незважаючи на його свідому відмову вживати їжу, не було дотримано процесуальних гарантій. Відповідно, не можна сказати, що органи влади діяли в найкращих інтересах заявника, піддаючи його примусовому годуванню. Щодо способу, в який заявника годували, Суд припускає, що з огляду на доводи сторін органи влади дотримувалися порядку примусового годування, передбаченого наказом. Проте самі по собі засоби примусу, що використовувалися, а саме – кайданки, роторозширювач, спеціальна гумова трубка, вставлена в рот, а у випадку опору –

застосування сили, можна вважати катуванням у розумінні ст. 3 Конвенції у випадку відсутності медичної необхідності...» [6].

Аналізуючи питання конфліктності гарантованих Конвенцією прав, закріплених в ст. 2 та ст. 3, при застосуванні процедури примусового годування, доцільно звернутися до аргументів ЄСПЛ у справі "Х. проти Німеччини" (1984) 7 EHRR 152. Так, перебуваючи за ґратами, Х. оголосив голодування, і адміністрація в'язниці годувала його примусово. Він скаржився на погане поводження, на порушення ст. 3 Конвенції. Скаргу було відхилено з наступними аргументами: "На думку Комісії, примусове годування особи не має ознак приниження, які за певних обставин можна вважати забороненими ст. 3 Конвенції. З іншого боку, Конвенція зобов'язує Високі Договірні Сторони захищати гарантоване ст. 2 право кожного на життя. За певних обставин такий обов'язок вимагає від Договірної Сторони певних конкретних дій, зокрема дієвих заходів з рятування життя людини, яку органи влади взяли під варту. Коли, як це відбулося в даній справі, затримана особа проводить голодування, це може неминуче призвести до конфлікту між правом людини на фізичну недоторканність та обов'язком держави за ст. 2 Конвенції - конфлікту, який не вирішується самою Конвенцією. Комісія нагадує, що, згідно з німецьким правом, цей конфлікт вирішено через передбачену можливість примусового годування затриманої особи, якщо ця особа, внаслідок голодування, опиняється перед загрозою розладу здоров'я перманентного характеру, і примусове годування навіть обов'язкове, якщо існує очевидна загроза життю цієї людини. Оцінити згаданий вище стан має лікар, під доглядом якого перебуває особа, але, в остаточному підсумку, рішення про примусове годування може прийматися лише після отримання відповідного судового дозволу... Комісія переконалася, що органи влади діяли, виключно виходячи з основних інтересів заявника, коли вирішували, чи виконати волю заявника щодо відмови від будь-якої їжі, що загрожує

небезпекою виникнення тривалих розладів його здоров'я або навіть смертю, чи вжити заходів задля забезпечення його виживання, хоча такі заходи можуть посягнути на людську гідність заявника" [6].

Міжнародні нормативно-правові акти. У зв'язку з тим, що одним з критеріїв дотримання прав особи під час примусового годування в контексті ст. 3 Конвенції ЄСПЛ визначає належним чином встановлену медичну необхідність процедури примусового годування задля врятування життя, постає питання щодо законності та медичної етики примусового годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою з точки зору міжнародних інституцій та відповідних нормативно-правових актів. Слід зазначити, що міжнародні стандарти і норми належного поведження із засудженими та стандарти надання належної медичної допомоги, містяться, зокрема, у Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження [7], Зводі принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язнення в якій би то не було формі [8], Основних принципах поведження із засудженими [9]. Так, зокрема, з 1955 року діють стандарти і норми Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), які є додатковим керівництвом у питаннях поведження із засудженими, включаючи Мінімальні стандартні правила поведження із засудженими (Правила Нельсона Манделі)¹ [10] та інші.

Разом з тим, зміст вказаних джерел не зачіпає питання примусового годування засуджених, або осіб, які знаходяться під вартою. Як вже нами зазначалося, задля вирішення існуючих проблем та врегулювання цього питання ООН, Комітетом Міністрів Ради Європи (далі – КМРЕ) та Міжнародними медичними асоціаціями (далі – ММА) висловлюються

¹ На першому Конгресі ООН по попередженню злочинності та та поведженню із правопорушниками у 1955 році в Женеві було визнано необхідність впровадження міжнародних стандартів поведження із засудженими, які закріплено в Мінімальних стандартних правилах поведження із засудженими, які отримали назву Правила Нельсона Манделі.

позиції та декларуються основні керівні засади медичної етики, які відносяться до ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, у захисті засуджених або затриманих осіб від тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведження та покарання, зокрема: Резолюція 37/194 Генеральної Асамблеї ООН «Принципи медичної етики» [11], Рекомендація R (98) 7 Комітету Міністрів Ради Європи про моральні та організаційні аспекти охорони здоров'я у тюрмі, стосується поведження із засудженими, які оголосили голодування [12], Мальтійська [13] та Токійська декларація WMA [14] тощо. У яких, зокрема, зазначається, що працівники охорони здоров'я, особливо лікарі, вчиняють грубі помилки медичної етики, а також злочин, відповідно з діючими міжнародними документами, якщо вони займаються активно чи пасивно діями, які являють собою участь та співучасть у катуваннях або інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність видах поведження та покарання, або підбурювання до їх вчинення, або намагання їх вчинити (Принцип 2) [12].

У цьому контексті слід звернути увагу на Мальтійську Декларацію, у якій найбільш повно та деталізовано закріплено алгоритм (протокол) дій лікарів у випадках оголошення голодування особами, які позбавлені свободи. В якій, зокрема, зазначено, що голодування відбувається у різних контекстах, але здебільшого породжують дилеми в місцях тримання осіб (тюрми, міграційні центри тощо). Зазвичай вони є формою протесту осіб, які не мають іншого способу заявити про свої вимоги. Відмовляючись від їжі протягом тривалого часу, засуджені та особи, яких затримано можуть сподіватися на досягнення певних цілей шляхом негативного освітлення діяльності влади. Короткострокові відмови від їжі рідко викликають етичні проблеми. Довге голодування може привести до смерті або непоправній шкоді для учасників голодування та може спричинити конфлікт цінностей для лікаря. Голодуючі рідко бажають померти, однак деякі можуть бути

готові зробити це для досягнення своїх цілей. Емоційна проблема виникає, коли учасники голодування, які, мабуть, дали чіткі вказівки не повертатися до життя, досягають стадії когнітивних порушень. Принцип благодійності спонукає лікарів реанімувати їх, проте повага до індивідуальної автономії стримує від втручання, коли зроблена обґрунтована та усвідомлена відмова. Ще одна складність виникає у місцях позбавлення свободи тому, що не завжди зрозуміло, чи були зроблені попередні інструкції голодуючого добровільно та з відповідною інформацією про наслідки [13].

Крім того, в Мальтійській декларації закріплюються такі принципи поведінки з особами позбавленими волі, які оголосили про голодування, наприклад, такі як: обов'язок діяти етично, повага до автономії, «корисність» і «шкода», балансування подвійної лояльності, клінічна незалежність, конфіденційність та інші. Сутність та зміст відповідних принципів та рекомендацій полягає у тому, що всі лікарі пов'язані медичною етикою у своїх професійних контактах із вразливими людьми, навіть якщо вони не проводять терапію. Незалежно від їхньої ролі, лікарі повинні намагатися запобігти примусу або жорсткому поводженню з ув'язненими і повинні протестувати, якщо це станеться. Тих, хто перебуває в голодуванні, не слід піддавати примусовому лікуванню, від якого вони відмовляються. Застосування, інструктування або сприяння примусовому годуванню всупереч усвідомленому та добровільному відмовленню не виправдані. Штучне годування з явної або обов'язково згоди голодуючого є етично прийнятним. Лікарі повинні поважати автономію відповідних осіб, навіть якщо це може спричинити шкоду.

Таким чином, Мальтійська декларація проголошує примусове годуванням медично-неетичним і, що етично дозволяти рішучому голодуючому померти гідно, а не піддавати цю людину повторним втручанням проти її чи її волі. Штучне вигодовування, якщо воно використовується у клінічних інтересах пацієнта, може бути етично

доцільним, якщо на це погоджуються компетентні учасники голодування. Проте, відповідно до Токійської декларації WMA [14], в якій ув'язнений відмовляється від харчування і, на думку лікаря, здатний сформулювати неослаблене та раціональне судження щодо наслідків такого рішення, він або вона не повинні харчуватися штучно. Штучне годування також може бути прийнятним, якщо некомпетентні люди не залишили попередніх інструкцій без тиску, що відмовляють його зберегти життя голодуючого або запобігти серйозній незворотній інвалідності. Усі види втручань з ентерального чи парентерального харчування проти волі психічно грамотного голодуючого «мають розглядатися як «примусове годування». Примусове годування ніколи не є етично прийнятним [13].

Таким чином, ММА вказують на те, що примусове годування людини, яка прямо та свідомо відмовилася від їжі, невиправдане за певними виключеннями: наприклад, якщо пацієнт вже не може самостійно приймати рішення й при цьому, не залишив жодних інструкцій на цей випадок. Водночас зазначається, що національні медичні асоціації (далі – НМА) мають працювати над тим, щоб забезпечити механізми підтримки лікарів, які працюють у в'язницях, імміграційних центрах утримання під вартою, які можуть часто опинитися у конфліктних ситуаціях та (як зазначено у Гамбурзькій декларації ММА) [12]), повинні надавати підтримку будь-яким лікарям, які зазнають тиску з метою порушення їх етичних принципів. НМА зобов'язані докладати зусиль для запобігання неетичним діям, займати певну позицію та виступати проти етичних порушень та належним чином розслідувати їх.

Законодавство країн світу. До країн світу, у яких передбачено заборону примусового годування засуджених, можна віднести Англію. Досить неоднозначна ситуація у Сполучених штатах Америки (далі – США), де примусове годування засуджених не передбачено, слід зазначити про існуючу практику примусового годування засуджених у

відомій військовій тюрмі Гуантанамо (Guantanamo), яка знаходиться на території американської бази ВМС США, розташованій у Bay Naval Base. Протягом тривалого часу світова спільнота звертає увагу на постійні масові голодування та, відповідно, примусове годування засуджених, які там відбувають покарання [15]. Також, після масових голодувань палестинських в'язнів, набуло широкого розголосу прийняття у 2015 році владою Ізраїлю поправок до Тюремного кодексу Ізраїлю, які дозволяють їх примусове годування та, відповідне визнання Верховним судом Ізраїлю такого закону конституційним. Відхиляючи клопотання Ізраїльської медичної асоціації та декількох правозахисних груп, Верховний суд, зокрема, зазначив, що закон не зачіпає складну ситуацію засуджених, які голодують та досягають ситуації, в якій їх життя та здоров'я знаходиться у небезпеці, та який свідомо та добровільно ставить себе у небезпечну ситуацію в якості протесту або засобу досягнення особистої чи суспільної мети. А голодування та її наслідки мають «наслідки, які виходять за межі голодуючого» [4]. Однак така позиція законодавця та вищого органу судової влади Ізраїлю не впливає на лікарів, які відмовляються примусово годувати засуджених [15].

На відміну від Англії, законодавство деяких країн Європи прямо дозволяє примусове годування засуджених. Так, наприклад, у Німеччині та Франції передбачено примусове годування засуджених, навіть, якщо вони відмовляються від їжі за власним бажанням, за умови, що існує серйозна небезпека для їх життя або здоров'я [16; 17].

Законодавство України. Як вже зазначалося вище, Україна належить до тих держав, якими примусове годування засуджених дозволяється на законодавчому рівні. Так, протягом тривалого часу начальникам установ виконання покарань надавалося право приймати рішення про примусове годування засуджених осіб у випадку оголошення ними голодування. Проте, після втрати чинності у 2013 році Наказу Державного департаменту

України з питань виконання покарань № 127 від 12.06.2000 року «Про затвердження Інструкції про умови тримання і порядку примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відмовляються від уживання їжі» [18], яким було алгоритмізовано порядок дій щодо примусового годування, та внесення відповідних змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) [19], повноваження щодо проведення примусового годування засуджених віднесено до компетенції суду.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 116 КВК України, примусове годування засудженого, який заявив про відмову від прийняття їжі, забороняється. Примусове годування може бути застосовано лише на підставі рішення суду, прийнятого за висновком лікаря, що засудженому загрожує розлад здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю. Особа, яка відмовилася від прийняття їжі, з моменту встановлення цього факту має перебувати під постійним наглядом лікаря. При підготовці висновку лікар, зважаючи на стан здоров'я засудженого, визначає вид примусового годування. Питання про застосування примусового годування вирішується судом в порядку, передбаченому законом. А саме, відповідно до ч. 4 ст. 539 КПК України клопотання (подання) про примусове годування засудженого розглядається протягом 24 годин з моменту надходження відповідного клопотання (подання) до суду суддею одноособово [20]. Тобто, зазначена норма КВК України кореспондується з приписами п. 7 ч. 1 ст. 537 КПК України, згідно з яким питання про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення вирішуються у порядку виконання вироків згідно ч. 2 ст. 539 КПК України.

Наразі гострим є питання розроблення та затвердження порядку проведення примусового годування у випадку задоволення клопотання судом, яке постійно підіймається у колі правозахисної спільноти. В певній мірі це питання вирішено Постановою КМУ «Про норми харчування осіб,

які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби, місцях тимчасового тримання Державної прикордонної служби, ізоляторах тимчасового тримання, приймальниках-розподільниках для дітей та інших місцях тримання Національної поліції та спеціально відведених місцях для тимчасового тримання (ізоляторах тимчасового тримання) Служби безпеки» № 1150 від 2018 р., однак, ця постанова набуде чинності лише у 2023 році.

Аналіз вітчизняної судової практики застосування примусового годування дозволяє зробити висновок про те, що переважна більшість відповідних клопотань (подань) задовольняється судами. При цьому, як правило, суди у таких рішеннях не оцінюють необхідність примусового годування відповідно до критеріїв ЄСПЛ, а лише обмежуються вказівкою на те, що відповідно до практики Суду таке годування не вважається поводженням, що принижує людську гідність [21]. Нажаль, непоодинокими є випадки, коли суди, розглядаючи клопотання (подання) про застосування примусового годування, неповно та неналежно досліджують докази наявності медичної необхідності примусового годування, коли існування очевидної загрози життю особи не підтверджується медичними показаннями щодо стану здоров'я особи. Проте, в судовій практиці зустрічаються й ухвали суду, в яких рішення про примусове годування засуджених прийнято на підставі ретельного дослідження стану особи. А саме, коли погіршення стану здоров'я засудженого начальником медичної частини доведено відповідними медичними показниками клінічного стану голодуючого, зокрема, низьким артеріальним тиском та рівнем цукру у крові, збільшеною частотою серцевих скорочень, частковою дезорієнтацією, втратою свідомості тощо [22; 23].

Варто звернути увагу на те, що вказане чинне законодавство визначає процесуальний порядок примусового годування виключно

стосовно засудженого. Якщо ж підозрюваний чи обвинувачений, який тримається під вартою, відмовляється від прийому їжі протягом тривалого часу, що, у свою чергу, створює очевидну загрозу його життю, то в такому разі правовий механізм застосування до нього примусового годування відсутній, про що свідчить також і національна судова практика [24]. Проте, у цьому питанні доречно проаналізувати прийняті ВР України в цілому 19.07.2022 р. проект ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» № 4323 від 05.11.2020 р. та проект ЗУ «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» № 4324 від 05.11.2020 р., якими пропонується унормування порядку застосування примусового годування до осіб, які тримаються під вартою, за рішенням слідчого судді, суду. Така законодавча ініціатива сприяє правовій визначеності у цьому питанні та заслуговує на позитивну оцінку, оскільки, вказаними законопроектами пропонуються нормативні положення, які закріплюють повноваження слідчого судді, суду щодо вирішення питання примусового годування, процесуальний порядок розгляду клопотання прокурора про застосування примусового годування, вимоги до його змісту, строки його розгляду, коло учасників судового засідання тощо.

Звертаючись до наукових джерел, слід зазначити, що проблематика примусового годування осіб, які тримаються під вартою або засуджених в різних контекстах вже ставала предметом розгляду зарубіжними дослідниками. Так, на відміну від ставлення до примусового годування ММА, відстоюється схвальна позиція щодо примусового годування засуджених, коли їх стан досягає смертельної стадії у роботі Шимона Гліка (Shimon Glick) [25]. Майклом Вайнгартеном (Michael Weingarten) розглянуто окремі особливості примусового годування політв'язнів та

акцентовано на особливому значенні довірливих відносин між лікарем та голодуючим для збереження його життя та гідності [26]. Ямал Барнс (Jamal Barnes) приділяє велику увагу порушенням прав засуджених в'язниці Гуантанамо під час голодних протестів шляхом примусового годування [27]. Схожа тематика бастування голодом в місцях позбавлення волі досліджена й Бернадет Грегорі (Bernadette Gregory) [28]. Досить ґрунтовно і повно Яном Міллером (Ian Miller) проаналізовано складне та неоднозначне формування політики по відношенню до примусового годування, принципів етичності та автономії засуджених в історичному аспекті [29].

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Аналіз проблематики примусового годування засуджених, або осіб, які тримаються під вартою, а також міжнародних норм та позицій ЄСПЛ у цьому питанні, дозволяє дійти наступних висновків.

По-перше, відповідно до правових позицій ЄСПЛ, примусове годування засуджених, або осіб, які тримаються під вартою, є таким примусовим заходом, що відповідає Конвенції лише за умови відповідності критеріям, сформульованим у практиці Суду, а саме: 1) медична необхідність процедури примусового годування має бути належним чином встановлена (встановлення існування реальної загрози життю); 2) процедурні гарантії мають бути дотримані; 3) спосіб здійснення процедури має не виходити за межі неминучого рівня суворості.

По-друге, аналіз міжнародно-правових актів дає підстави стверджувати, що Організація Об'єднаних Націй, Комітет Міністрів Ради Європи, Міжнародний Червоний Хрест, Міжнародна медична асоціація та національні медичні асоціації деяких країн, висловлюються за повагу до автономії особи та проти примусового годування осіб, які позбавлені свободи, коли ті оголосили голодування, усвідомлюють свої дії та їх наслідки та відмовилися від подальшої терапії. Алгоритм дій працівників

охорони здоров'я, зокрема, лікарів щодо поводження з голодуючими, які позбавлені свободи, найбільш повно висвітлено в Мальтійській Декларації ММА, яка закріплює наступні принципи та правила: етичність до голодуючого; об'єктивність та незалежність медичного персоналу; незалежності рішень медичного персоналу; баланс користі та шкоди; конфіденційність між лікарем та голодуючим; клінічна незалежність; оцінка розумових здібностей та психічного стану голодуючого; усвідомленість наслідків голодування для життя та здоров'я; регулярність медичних обстежень; постійність спілкування лікаря і голодуючого; постійність лікування тощо.

По-третє, аналіз національного законодавства України та відповідної судової практики дозволяє дійти висновку щодо деяких позитивних змін, а саме – віднесення вирішення питання про примусове годування до компетенції суду, проте дає підстави стверджувати, що непоодинокими є випадки задоволення відповідних клопотань без належного з'ясування питань, пов'язаних із визначенням стану здоров'я голодуючого, шкідливими змінами в його організмі, небезпекою подальшого голодування для його життя, способами примусового годування тощо. У зв'язку з цим, розглянуті у роботі міжнародні стандарти поводження з голодуючими загалом та примусового годування зокрема, потребують імплементації у національне законодавство, що в свою чергу сприятиме забезпеченню прав особи, яка голодує, нормативній визначеності та єдності правозастосовної практики.

Закріплене у ст. 2 Конвенції право кожного на життя покладає обов'язок на державу захищати гарантоване право. Поряд з цим, таке право особи не може бути реалізовано шляхом порушення державою інших, передбачених Конвенцією прав, зокрема, того що особа не може бути піддана катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню, особливо, свобода якої обмежена. В

такому разі обов'язок захищати гарантоване право на життя вимагає вчинення конкретних активних дій з боку держави, спрямованих на врятування життя та збереження здоров'я особи та дотримання інших прав, передбачених Конвенцією.

Література

1. Щодо погодження Порядку та методології кваліфікаційного оцінювання суддів відповідно до статей 83, 124, 131 Закону України "Про судоустрій і статус суддів": Рішення Ради суддів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr014414-15#Text>
2. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування реєстрації: 4324 від 05.11.2020.
3. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
5. ECHR. Factsheet – Hunger strike in detention. 2015. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hunger_strikes_detention_ENG.pdf
6. Case ECHR of *Ciorap v. Moldova* (№ 12066/02) 19 June 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-81136>
7. Рішення ЄСПЛ у справі «Невмержицький проти України» (№ 54825/00) від 12 жовтня 2005. URL: <https://khp.org/1075312544>
8. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження чи покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

9. Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment. URL: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/DetentionOrImprisonment.aspx>
10. Basic Principles for the Treatment of Prisoners. URL: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/BasicPrinciplesTreatmentOfPrisoners.aspx>
11. UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules). URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf
12. Principles of Medical Ethics relevant to the Role of Health Personnel, particularly Physicians, in the Protection of Prisoners and Detainees against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. URL: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/MedicalEthics.aspx>
13. Recommendation N R (98)7 of the Committee of Ministers to member States Concerning the Ethical and Organizational Aspects of Health Care in Prison. URL: <https://rm.coe.int/09000016804fb13c>
14. WMA Declaration of Malta on hunger strikers. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-malta-on-hunger-strikers/>
15. WMA Declaration of Tokyo – Guidelines for Physicians Concerning Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment in Relation to Detention and Imprisonment. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-tokyo-guidelines-for-physicians-concerning-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading-treatment-or-punishment-in-relation-to-detention-and-imprisonment/>
16. George J. Annas, J.D., M.P.H., Sondra S. Crosby, M.D., and Leonard H. Glantz, J.D. Guantanamo Bay: A Medical Ethics-free Zone? *N Engl J*

- Med 2013; 369:101-103. doi: 10.1056/NEJMp1306065. URL: <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/nejmp1306065>
17. Act on the Execution of Prison Sentences and Measures of Reform and Prevention Involving Deprivation of Liberty (Prison Act). Prison Act of 16 March 1976 (Federal Law Gazette Part I p. 581, 2088), as last amended by Article 1 of the Act of 19 June 2019 (Federal Law Gazette I p. 840). URL: http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stvollzg/englisch_stvollzg.html#p0437
18. Code de procédure pénale. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do;jsessionid=CE72FFBEF9868BC971D9207B5C3AE7F9.tpdila08v_3?idSectionTA=LEGISCTA000006182179&cidTexte=LEGITEXT000006071154&dateTexte=20161116
19. «Про затвердження Інструкції про умови тримання і порядку примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відмовляються від уживання їжі» Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань № 127 від 12.06.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0444-00>
20. Кримінально-виконавчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
21. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
22. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71972053>
23. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63879004>
24. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71943405>

- 25.Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс].
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75209765>
- 26.Glick Shimon Force-feeding of hunger-striking prisoners. 2014. URL:
<https://europepmc.org/article/med/25417495>
- 27.Weingarten Force-feeding political prisoners on hunger strike. 2017.
URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1477750917697455>
- 28.Barnes Jamal Force-feeding and the legacy of torture in the ‘war on
terror’. 2019. URL:
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13642987.2019.1592158>
- 29.Bernadette Gregory Hunger striking prisoners: the doctors' dilemma.
2005. URL: <https://www.bmj.com/content/331/7521/913.1.full>
- 30.Miller Ian Starving to death in medical care: Ethics, food, emotions and
dying in Britain and America, 1970s–1990s. 2017. URL:
<https://link.springer.com/article/10.1057/s41292-016-0034-z#Abs1>

References

1. Shchodo pohodzhennia Poriadku ta metodolohii kvalifikatsiinoho otsiniuvannia suddiv vidpovidno do statei 83, 124, 131 Zakonu Ukrainy "Pro sudoustrii i status suddiv": Rishennia Rady suddiv Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr014414-15#Text>
2. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo zastosuvannia do zasudzhenykh ta osib, yaki trymaiutsia pid vartoiu, zakhodiv prymusovoho hoduvannia reiestratsii: 4324 vid 05.11.2020.
3. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski ta politychni prava. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

5. ECHR. Factsheet – Hunger strike in detention. 2015. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hunger_strikes_detention_ENG.pdf
6. Case ECHR of Ciorap v. Moldova (№ 12066/02) 19 June 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-81136>
7. Rishennia YeSPL u spravi «Nevmerzhytskyi proty Ukrainy» (№ 54825/00) vid 12 zhovtnia 2005. URL: <https://khp.gov.org/1075312544>
8. Konventsiiia proty katuvan ta inshykh zhorstokykh, neliudskykh abo takykh, shcho prynyzhuiut hidnist, vydiv povodzhennia chy pokarannia. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text
9. Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment. URL: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/DetentionOrImprisonment.aspx>
10. Basic Principles for the Treatment of Prisoners. URL: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/BasicPrinciplesTreatmentOfPrisoners.aspx>
11. UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules). URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf
12. Principles of Medical Ethics relevant to the Role of Health Personnel, particularly Physicians, in the Protection of Prisoners and Detainees against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. URL: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/MedicalEthics.aspx>
13. Recommendation N R (98)7 of the Committee of Ministers to member States Concerning the Ethical and Organizational Aspects of Health Care in Prison. URL: <https://rm.coe.int/09000016804fb13c>

14. WMA Declaration of Malta on hunger strikers. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-malta-on-hunger-strikers/>
15. WMA Declaration of Tokyo – Guidelines for Physicians Concerning Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment in Relation to Detention and Imprisonment. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-tokyo-guidelines-for-physicians-concerning-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading-treatment-or-punishment-in-relation-to-detention-and-imprisonment/>
16. George J. Annas, J.D., M.P.H., Sondra S. Crosby, M.D., and Leonard H. Glantz, J.D. Guantanamo Bay: A Medical Ethics-free Zone? *N Engl J Med* 2013; 369:101-103. doi: 10.1056/NEJMp1306065. URL: <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/nejmp1306065>
17. Act on the Execution of Prison Sentences and Measures of Reform and Prevention Involving Deprivation of Liberty (Prison Act). Prison Act of 16 March 1976 (Federal Law Gazette Part I p. 581, 2088), as last amended by Article 1 of the Act of 19 June 2019 (Federal Law Gazette I p. 840). URL: http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stvollzg/englisch_stvollzg.html#p0437
18. Code de procédure pénale. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do;jsessionid=CE72FFBEF9868BC971D9207B5C3AE7F9.tpdila08v_3?idSectionTA=LEGISCTA000006182179&cidTexte=LEGITEXT000006071154&dateTexte=20161116
19. «Pro zatverdzhennia Instruktsii pro umovy trymannia i poriadku prymusovoho hoduvannia v ustanovakh kryminalno-vykonavchoi systemy osib, yaki vidmovliaiutsia vid uzhyvannia yizhi» Nakaz Derzhavnoho departamentu Ukrainy z pytan vykonannia pokaran № 127 vid 12.06.2000 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0444-00>

20. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
21. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
22. Iedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Elektronnyi resurs]. URL:
<http://reyestr.court.gov.ua/Review/71972053>
23. Iedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Elektronnyi resurs]. URL:
<http://reyestr.court.gov.ua/Review/63879004>
24. Iedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Elektronnyi resurs]. URL:
<http://reyestr.court.gov.ua/Review/71943405>
25. Iedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Elektronnyi resurs]. URL:
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75209765>
26. Glick Shimon Force-feeding of hunger-striking prisoners. 2014. URL:
<https://europepmc.org/article/med/25417495>
27. Weingarten Force-feeding political prisoners on hunger strike. 2017.
URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1477750917697455>
28. Barnes Jamal Force-feeding and the legacy of torture in the 'war on terror'.
2019. URL:
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13642987.2019.1592158>
29. Bernadette Gregory Hunger striking prisoners: the doctors dilemma. 2005.
URL: <https://www.bmj.com/content/331/7521/913.1.full>
30. Miller Ian Starving to death in medical care: Ethics, food, emotions and
dying in Britain and America, 1970s–1990s. 2017. URL:
<https://link.springer.com/article/10.1057/s41292-016-0034-z#Abs1>